

સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિમાં પ્રોત્સાહન
અને વિકાસની સંસ્થાઓ
AGENCIES IN THE PROMOTION AND
DEVELOPMENT OF PUBLIC
LIBRARY SYSTEM

: રૂપરેખા :

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 રાજ્ય સરકાર
- 3.2.1 કાનૂની પદ્ધતિ
- 3.2.1.1 તામિલનાડુ નમૂનો
- 3.2.1.2 મહારાષ્ટ્ર નમૂનો
- 3.2.1.3 વેસ્ટ બેંગાલ નમૂનો
- 3.2.1.4 કેરાલા નમૂનો
- 3.2.2 બિનકાનૂની પદ્ધતિ
- 3.3 મધ્યસ્થ સરકાર
- 3.3.1 સાંસ્કૃતિક ખાતુ
- 3.3.2 રાજા રામમોહન રાય લાયબ્રેરી ફાઉન્ડેશન
- 3.4 સ્થાનિક સંસ્થા-મ્યુનિસિપાલિટી અને પંચાયતો
- 3.5 અન્ય સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિગત
- 3.5.1 મધ્યસ્થ સરકારી સંગઠનો
- 3.5.2 શાળા-સહિત ગ્રામ ગ્રંથાલયો
- 3.5.3 બાળકોના સ્વતંત્ર ગ્રંથાલયો
- 3.5.4 ગ્રંથાલય મંડળો
- 3.5.5 વ્યક્તિગત ગ્રંથાલયો
- 3.5.6 સ્વૈચ્છિક સંગઠનો બિનસરકારી સંગઠનો
- 3.5.7 આંતરરાષ્ટ્રિય સંગઠનો
- 3.6 સારાંશ
- 3.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 3.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.9 સંદર્ભો અને વિશેષ વાચન

3.0 ઉદ્દેશો (OBJECTIVES)

ભારતના સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના પ્રોત્સાહન અને વિકાસમાં જુદી જુદી સંસ્થાઓ સામેલ છે તેનું ચિત્ર તારવવાનું આ એકમ આશય રાખે છે. આ એકમના અધ્યયન બાદ તમે આ બાબતથી સક્ષમ બનશો.

- ◆ ભારતમાં જુદા જુદા પ્રકારના ગ્રંથાલયોની હયાતી પાછળના કારણોની કદર કરશો.
- ◆ ભારતમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને પ્રોત્સાહન અને વિકાસમાં સામેલ જુદી જુદી સંસ્થાઓને જાણશો; અને
- ◆ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના પ્રોત્સાહન અને વિકાસમાં આ સંસ્થાઓનું સ્તર અને સામેલગીરીના સંબંધો વિષે જાણશો.

3.1 પ્રસ્તાવના : (INTRODUCTION)

સાર્વજનિક ગ્રંથાલયને પ્રોત્સાહન અને વિકાસનું કોઈપણ પૃથક્કરણ તે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના ખ્યાલને પૂર્વ ધારણાઓ સ્પષ્ટ કરે છે. યુનેસ્કો સાર્વજનિક ઘોષણાપત્ર ઠરાવ કરે છે કે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનું સંચાલન અને નિભાવ સરકારી વિભાગ અથવા સંસ્થા દ્વારા થવું જોઈએ, જે આ મોટા ભાગે અધિનિયમ ઉપર આધારિત હોય. અને ઉપભોક્તાઓને વિનામૂલ્યે પ્રવેશ આપવો જોઈએ, અને સરકારે તેને સંપૂર્ણ નાણાં આપવા જોઈએ. બીજી બાજુ એસ.આર. રંગનાથન સાર્વજનિક ગ્રંથાલયની વ્યાખ્યા કરે છે કે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય એ તેના પુસ્તકો અને તેને સંબંધિત સામગ્રીના સમાજવાદ માટે અને તે વિસ્તારના લોકોને વિના મૂલ્યે સેવાઓ આપવા માટેનું તે વિસ્તારના લોકો દ્વારા નિભાવ થતું તેમનું પોતાનું ગ્રંથાલય છે.

સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસના નમૂનામાં આ વ્યાખ્યાઓ ત્રણ વિવિધ બાબતોમાં અલગ પડે છે. જેમકે, એક કે જ્યાં સંપૂર્ણ રીતે સરકાર દ્વારા પ્રોત્સાહનના જવાબદારી લે છે. ત્યાં કરવેરાની કે ફીનો કોઈ અવકાશ નથી. બીજો, અંગત પ્રયત્નોથી જે કિસ્સામાં ઉપભોક્તાએ સેવા માટે ચૂકવવાનું રહે છે, અને ત્રીજો ઉપરોક્ત બંનેનું મિશ્રણ છે. ત્રીજા કિસ્સામાં, સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનું સંચાલન અંગત જવાબદારીથી થાય છે. પણ તેઓ વાસ્તવિક અથવા આંશિક સરકારી નાણાં દ્વારા અને સાથે ઉપભોક્તા પાસેથી નજીવું લવાજમ એકઠું કરે છે.

જે કિસ્સામાં જ્યાં સરકાર સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો ચલાવે છે, ત્યાં સામાન્ય બજેટમાંથી મહેસૂલી આવકના નાણાં ફાળવવામાં આવે છે. કેટલીકવાર તેમના સંસાધનોને વધારવા સ્થાનિક સત્તા મંડળો મહેસૂલ ઊભું કરવા ટેક્સ ઉપર ચોક્કસ વધારાના વેરા સ્વરૂપે સરકાર મંજૂરી આપે છે. તેમ છતાં કેટલાક વિકસિત દેશોમાં ફક્ત પ્રવર્તમાન ગ્રંથાલયોને પ્રોત્સાહન આપવા આ પદ્ધતિથી સરકાર સમગ્ર જવાબદારી નિભાવે છે. ખાસ કરીને વિકસિત, સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની બધી ત્રણેય પદ્ધતિઓ સાથે સાથે મૌજુદ છે. ભારત જેવા દેશોમાં આંત્રપ્રદેશ, ક્ષણિક, મહારાષ્ટ્ર વગેરે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય ધારાઓ સ્થિત સાર્વજનિક ગ્રંથાલયની વ્યાખ્યાઓમાંથી આ બાબતની સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ વ્યાખ્યાઓ સરકારી ગ્રંથાલયો ઉપરાંત અનુદાન પાત્રિત ગ્રંથાલયો અને સહકારી સંસ્થાઓ (સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના) ગ્રંથાલયો અને કાયદા અન્વયે સરકારે જાહેર કરેલ કોઈપણ અન્ય ગ્રંથાલયનો સમાવેશ કરે છે. વૈવિધ્યતાની પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં જ્યાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના પ્રોત્સાહન અને વિકાસમાં જ્યાં જુદી જુદી તાત્ત્વિક વિચાર પદ્ધતિઓ અને અભિગમો સહઅસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના પ્રોત્સાહન અને વિકાસ માટે એકસૂત્રાત્મક વ્યૂહની કલ્પના કરી ન શકાય, અને તે જ કારણે આ પ્રયત્નોમાં સામેલ સંસ્થાઓમાં વૈવિધ્યતા હશે.

તમે જોશો કે ભારતમાં, કોઈ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી સામાજિક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંબંધિત હોય તે બધા એકમો સાર્વજનિક ગ્રંથાલયને પ્રોત્સાહન અને વિકાસમાં સામેલ છે. તે સરકારના તમામ સ્તરોનો જેમ કે કેન્દ્ર રાજ્ય અને સ્થાનિક, સરકારી સંસ્થાઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, ગ્રંથાલય મંડળો, ગ્રામ શાળાઓ, આંતરરાષ્ટ્રિય સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

3.2 રાજ્ય સરકાર (STATE GOVERNMENT)

ભારતમાં, બંધારણ નીચે ગ્રંથાલયો, મ્યુઝિયમ અને તેજ પ્રકારની અન્ય સંસ્થાઓનું નિયંત્રણ અને નાણાંકીય સહાય રાજ્ય સરકાર દ્વારા થાય છે. પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્મારકો અને દફતરો કે જે પાર્લામેન્ટ દ્વારા જાહેર કરેલ અથવા કાયદા બનાવ્યા પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય મહત્વ ધરાવતા રાજ્યનાં વિષયો છે. જેને કારણે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય અંગેની દૃષ્ટિ, અગ્રતાક્રમ અને ચળવળ રાજ્યે રાજ્યે અલગ છે. તેથી કરીને દરેક સરકારની વ્યૂહરચનામાં પણ ભારતમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની વૃદ્ધિ અને વિકાસ ખૂબજ વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે.

ભારત વૈવિધ્યતા ધરાવતો દેશ છે, જે સાથે ઐતિહાસિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને આંતરમાળખાકીય પાર્શ્વભૂમિમાં મોટા ફેરફારો છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના સંગઠનાત્મક નમૂના પણ રાજ્યે રાજ્યે અલગ છે. સંગઠનાત્મક દૃષ્ટિબિંદુથી, રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસીત પ્રદેશો વહીવટીમાં વિશાળ રીતે બે પદ્ધતિના જૂથ પાડે છે. જેવા કે, કાનૂની પદ્ધતિ અને બિનકાનૂની પદ્ધતિ.

3.2.1 કાનૂની પદ્ધતિ (Statutory System)

કાનૂની પદ્ધતિ નીચે, સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો બાબતે રાજ્યે કરેલા કાયદા નીચે દેખરેખ રખાય છે. બજેટમાં તે નિયમિત જોગવાઈ કરે છે અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિને રાજ્યમાં સમાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ભારતમાં, હાલમાં ફક્ત બાર રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય કાયદો પસાર થયો છે. તામિલનાડુ (1948) આંધ્રપ્રદેશ (1960) કર્ણાટક (1965), મહારાષ્ટ્ર (1967) પશ્ચિમ બંગાળ (1979), મણિપુર (1988), હરિયાણા (1989), કેરાલા (1989), મિઝોરમ (1993), ગોવા (1993), ગુજરાત (2001) અને ઓરિસ્સા (2001) આ રીતે, ઘણા બધા રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોએ તેમણે કરવાના વિકાસમાં ગ્રંથાલય કાયદાને બાકાત રાખેલ છે. ઘણા મોટા અને પ્રમાણમાં પછાત રાજ્યોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

આ કાયદાઓનું પૃથક્કરણ કરતા જણાશે છે કે તેઓ એકબીજાથી ખરેખર ઘણી બાજુથી જુદા પડે છે. જેમ કે હેતુઓ, વ્યાખ્યાઓ અને વ્યૂહરચનામા તે દર્શાવે છે કે ઘણા ગ્રંથાલય કાયદાઓ ઐતિહાસિક થયા છે. દા.ત. તેઓ ગ્રંથાલયનો વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન મોજુદ પદ્ધતિને સાચવવાનો છે. ગ્રંથાલય કાયદાઓ, તેથી કરીને એકધારા એકસૂત્રતા આપતા નથી. મુખ્ય લક્ષણોનો વિચાર કરતા કેટલાક નાના ફેરફાર રહેવા સાથે અમલી બનેલ કાયદાઓને વિશાળ ચાર રીતે વર્ગીકૃત કરી શકાય.

3.2.1.1 તામિલનાડુ નમૂનો (The Tamil Nadu Pattern)

તામિલનાડુ નમૂનામાં આંધ્રપ્રદેશ અને કર્ણાટકનો સમાવેશ હોઈ શકે છે. આ રાજ્યના સાર્વજનિક કાયદાના હયાતી ધરાવતા મુખ્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે છે. (i) રાજ્ય ગ્રંથાલય સમિતિ / સભા સલાહકાર સંસ્થા છે. (ii) સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના અધ્યક્ષ, કે જે કાયદાના અમલીકરણના ચાવીરૂપ છે. (iii) સ્થાનિક ગ્રંથાલય સત્તામંડળો કે જે સ્થાનિક ગ્રંથાલય ફંડ ભેગું કરે છે અને નિભાવ કરે છે. (iv) સ્થાનિક ગ્રંથાલય સત્તામંડળ દ્વારા સ્વતંત્ર આર્થિક સ્ત્રોત પૂરો પાડવા નિયત કરવેરા ઉપર ઉપકરવેરો નાખે છે. ગ્રંથાલય કર દ્વારા એકત્રિત થતી રકમ રાજ્ય માટે પૂરવણી છે. અને (v) રાજ્ય મધ્યસ્થ ગ્રંથાલય રાજ્ય ગ્રંથાલય પદ્ધતિ માટે અધિકૃત સંસ્થા છે અને જીલ્લા ગ્રંથાલય એ જીલ્લા ગ્રંથાલય પદ્ધતિ માટે અધિકૃત સંસ્થા છે. તેમ છતાં આ પદ્ધતિમાં પણ ભિન્નતા જોવા મળે છે.

3.2.1.2 મહારાષ્ટ્ર નમૂનો (The Maharashtra Pattern)

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ગ્રંથાલયસેવાને પ્રોત્સાહિત કરવાની ફિલસૂફી મંજૂર કરે છે તે કરવેરા રૂપે કોઈ વેરો લેતા નથી. તેના બદલે સરકાર તેમના પોતાના કોઈ ગ્રંથાલયોની સ્થાપના કરે પ્રવર્તમાન ગ્રંથાલયો જે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચાલુ છે (જે અનુદાનિત ગ્રંથાલયો તરીકે ઓળખાય છે) તેઓ જીલ્લા ગ્રંથાલયો અથવા તાલુકા ગ્રંથાલયો તરીકે જાહેર કરવામાં આવશે. દરેક ગ્રંથાલયને તેના મોભા પ્રમાણે રાજ્ય અનુદાન આપશે. તામિલનાડુ નમૂના પ્રમાણે, તેને રાજ્ય ગ્રંથાલય સમિતિ અને ગ્રંથાલય નિયામક, અને રાજ્ય ગ્રંથાલય ભંડોળની વ્યવસ્થા કરેલ છે. તેમ છતાં સ્થાનિક ગ્રંથાલય સત્તામંડળ અથવા રાજ્ય/ જીલ્લા ગ્રંથાલય પદ્ધતિ, જીલ્લા ગ્રંથાલય ભંડોળની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નથી. (વેરા સહિત) મણિપુર, હરિયાણા અને મિઝોરમે કેટલાક ફેરફારો સાથે આ નમૂનાને અપનાવેલ છે.

3.2.1.3 પશ્ચિમ બંગાળ નમૂનો (The west Bengal Pattern)

તામિલનાડુ નમૂના પ્રમાણેની કેટલીક ખાસિયતો એ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર નમૂનાની લાક્ષણિકતાઓ રાખવામાં આવી છે. જ્યારે તેઓએ રાજ્ય ગ્રંથાલય સલાહ સમિતિ, ગ્રંથાલય નિયામક, રાજ્ય ગ્રંથાલય ભંડોળ અને સ્વાયત સ્થાનિક ગ્રંથાલય સત્તા, ત્યાં કોઈપણ પ્રકારનો વેરો અને ગ્રંથાલય નેટવર્કની વ્યવસ્થા નથી. મહારાષ્ટ્રના કિસ્સા મુજબ, પશ્ચિમ બંગાળમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના ઓળખાતા ગ્રંથાલયો (પુસ્કૃત ગ્રંથાલયો) ગ્રંથાલય સેવાઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

3.2.1.4 કેરાલા નમૂનો (The kerala Pattern)

કેરાલા સાર્વજનિક ગ્રંથાલય અધિનિયમ ત્રિસ્તરીય ગ્રંથાલય સત્તાઓ પૂરી પાડે છે. રાજ્ય ગ્રંથાલય

સલાહ સમિતિ, જીલ્લા ગ્રંથાલય સલાહ સમિતિ અને તાલુકા ગ્રંથાલય સંઘ તે બધા જ ચૂંટાયેલા સભ્યોથી ચાલે છે. ગ્રંથાલય નિયામકની અને ગ્રંથાલયોના નેટવર્કની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી નથી. રાજ્ય ગ્રંથાલય ફંડ અને કરવેરામાં ગ્રંથાલય વેરાની વ્યવસ્થા છે. તેથી કરીને ગ્રંથાલય ચળવળ સ્વૈચ્છિક ગ્રંથાલયોના સંગઠન દ્વારા ચલાવાય છે.

ટૂંકમાં આપણે જોઈએ છીએ કે, બાર રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય અધિનિયમના શસ્ત્ર દ્વારા આગળ આવવાથી તેમના વિસ્તારમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે. પરંતુ દરેક રાજ્યે જુદા જુદા અભિગમ સ્વીકાર્યા છે, મહદઅંશે અસ્તિત્વ ધરાવતી પદ્ધતિને અનુકૂળ બનવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

3.2.2 બિન-કાનૂની પદ્ધતિ (Non Statutory System)

જે રાજ્યોએ ગ્રંથાલય અધિનિયમ પસાર કર્યો નથી તેઓએ ગ્રંથાલયોનો વિકાસ તેમની પોતાની રીતે સ્વીકાર્યો છે. આને વહીવટીય ઇલાજ કહેવાય. કેટલાકે સીધા સરકારી પ્રયત્નો પસંદ કર્યા છે, કેટલાક અનુદાનની પદ્ધતિમાં ગયા. સીધો સરકારી પ્રયત્નનો અર્થ એ કે ગ્રંથાલયોની સ્થાપના સરકાર પોતે જ કરે તે હોવાનું જોવા મળે છે મોટા રાજ્યોએ અનુદાનની પદ્ધતિ પસંદ કરી, કેટલાક નાના રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોએ તેમના પોતાના ગ્રંથાલયોની સ્થાપના કરી છે. સામાન્ય રીતે, મોટાભાગના રાજ્યોએ બંને પદ્ધતિઓ ભેગી કરી છે. જુદા જુદા રાજ્યોમાં જુદા જુદા વિભાગો ગ્રંથાલય સેવાની દેખરેખ રાખતા હોવાનું જોવા મળેલ છે.

આસામમાં ગ્રંથાલય સંગઠન નાણાંની વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ સરકાર થકી છે અને ત્યાં પૂર્ણ પરિક્વ ગ્રંથાલય નિયામક છે અને તે રાજ્યની તમામ ગ્રંથાલયસેવાનું નિયંત્રણ કરે છે. હિમાચલ પ્રદેશમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયસેવાઓ રાજ્ય કક્ષાએ શિક્ષણ નિયામકના નિયંત્રણમાં છે. મધ્યસ્થ યોજના અને ખરીદી સમિતિના માર્ગદર્શન નીચે છે. જીલ્લા કક્ષાએ કોલેજના આચાર્ય અને સ્થાનિક શિક્ષણ અધિકારી અને સ્થાનિક સ્તરે શાળાના વડા અથવા જીલ્લા ગ્રંથપાલો નીચે છે.

બિહાર અને ગુજરાત જેવા રાજ્યો, રાજ્ય અને સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નો બંનેનું મિશ્રિત અનુસરણ કરે છે. બિહારમાં ગ્રંથાલય સેવામાં નિયામક નથી. શિક્ષણ કમિશ્નર નીચેના સ્તરના ઉચ્ચ શિક્ષણ નિયામક અને ગ્રંથાલયોના અધિક્ષકની દેખરેખ નીચે ગ્રંથાલય સેવાઓને સહાય કરે છે. ગુજરાતમાં ગ્રંથાલય નિયામક વહીવટીય રીતે સર્વોચ્ચ છે, સચિવ, શિક્ષણ વિભાગને સીધા જવાબદાર છે. ગ્રંથાલયો માટેની મોટા ભાગની જોગવાઈનું અમલીકરણ કાર્યકારી આદેશથી થાય છે.

મધ્યપ્રદેશ (એમ.પી.)માં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોમાં ઓરિસ્સા અને પંજાબની માફક વિવિધ વિભાગો છે. દાખલા તરીકે એમપીમાં રાજ્યના ત્રણ વિભાગો શિક્ષણ વિભાગ પંચાયત રાજ, અને માહિતી અને પ્રસાર વિભાગ દ્વારા સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓ લોકોને પૂરી પાડવામાં આવે છે, અને તેમની વચ્ચે કોઈ પણ જાતનું સંકલન નથી. પંચાયત વિભાગના મંડળ પંચાયતોના ગ્રંથાલય દ્વારા ગ્રંથાલયો પંચાયતો અને ગ્રામ પંચાયતોને ગ્રંથાલય સેવા આપે છે. રાજ્યમાં છ શહેરોમાં માહિતી અને પ્રસાર વિભાગ માહિતી કેન્દ્રો ચલાવે છે. સરકાર સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો નાયબ નિયામક (શિક્ષણ)ના નિયંત્રણમાં ચલાવે છે. ત્યાં આદિવાસી વિસ્તારો માટે વન્ય પ્રકાશન દ્વારા ગ્રંથાલયો ચાલે છે. ત્યાં આદિવાસી કલ્યાણ ગ્રંથાલયો આદિવાસી કલ્યાણ વિભાગ દ્વારા નિભાવ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વધારામાં ત્યાં ખાનગી સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો ખાસ કરીને મધ્યપ્રદેશના તમામ મુખ્ય શહેરોમાં છે.

ઓરિસ્સામાં અત્યારે ત્યાં ત્રણ વહીવટીય વિભાગો છે કે જે રાજ્યમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓ પૂરી પાડે છે. તેમાં છે, (એ) રમતગમત અને સાંસ્કૃતિક વિભાગ (બી) ગૃહ અને શહેરી વિકાસ વિભાગ અને (સી) માહિતી અને જાહેર સંપર્કનો વિભાગ. જ્યારે રમત ગમત અને સાંસ્કૃતિક વિભાગ 1000 ગ્રંથાલયોનો વહીવટ અને નિભાવ કરે છે. ગૃહ અને શહેરી વિકાસ વિભાગ 39 મ્યુનિસિપાલિટી અને જાહેર કાઉન્સિલ વિસ્તારમાં ગ્રંથાલય અને વાચનખંડોનો નિભાવ કરે છે. માહિતી અને જાહેર સંપર્કનો વિભાગ ખાસ કરીને તેટલા જ માહિતી કેન્દ્રો અને વાચનખંડો સમગ્ર શહેર વિસ્તાર, નાના શહેરો અને પેટા-વિભાગો ચલાવે છે. પંજાબનો કિસ્સો પણ અપવાદરૂપ નથી. પંજાબમાં, સ્થાનિક સત્તાઓ અને જાહેર સંપર્ક વિભાગ સેવાઓ માટે દેખરેખ રાખે છે.

ઉત્તર પ્રદેશમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો સરકાર અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના સંયુક્ત પ્રયત્ન છે. પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન ગ્રંથાલય મથકની રચના ફરજ પરના વિશિષ્ટ અધિકારીની (ઓએસડી) નીચે કરવામાં આવી હતી, કે જે ઉત્તર પ્રદેશમાં નાણાંની વ્યવસ્થા સાથે યોજના કરવી, વ્યવસ્થા

જાળવવા, નીતિ નિર્ધારણ કરવી અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિનું અમલીકરણ કરવું. રાજસ્થાનમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો નાયબ અધ્યક્ષ સમાજ શિક્ષણ નીચે, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ નિયામકને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો અંગે આયોજન અને નીતિ નક્કી કરવાનું લાગુ પડે છે.

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો. (Self Check Exercise)

- (1) સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસના સંદર્ભે રાજ્ય સરકાર પ્રયત્નોએ કઈ બે પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે ? ટૂંકમાં સમજાવો.
- (2) ભારતમાં દસ રાજ્યોમાં હાલમાં શું કાયદાકીય પદ્ધતિ અનુસરવામાં આવી છે ?
- (3) કોઈપણ કાયદાકીય પીઠબળ સિવાય આ પરિસ્થિતિમાં ભારતમાં બાકીના રાજ્યો ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં કેવી રીતે પ્રયત્ન કરી શકે ? ટૂંકમાં સમજાવો.

- નોંધ (1) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.
(2) એકમના અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

3.3 મધ્યસ્થ સરકાર (CENTRAL GOVERNMENT)

નિયમ મુજબ, મધ્યસ્થ/સંયુક્ત સરકાર સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં પોતે દેખાતી રીતે સમાવિષ્ટ થતી નથી. જોસેફ સુહુટ કોઈ એક સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાના કોઈ દેશના ઇતિહાસનું પૃથક્કરણ કરે તો, તો જાણવા મળશે કે સંયુક્ત સરકાર પ્રવર્તમાન વર્ષોમાં હજુ સુધી મોટાભાગના દેશોમાં તે પડદા ઉપર નથી-અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ભૂમિકા નથી, હજુ સુધી તે બિનપ્રસ્થાન છે.

અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ, ભારતમાં ‘ગ્રંથાલયો’ બંધારણીય રીતે રાજ્યનો વિષય છે. સંસદ દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલ રાષ્ટ્રિય મહત્વ ધરાવતા સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો અને સંસ્થા જ કેન્દ્ર સરકારનો વિષય છે. સંસ્થાઓ તરીકે મહત્વ પાલમિન્ટ દ્વારા જાહેર કર્યા મુજબ છે. રાજ્ય સરકારનો સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો અને અન્ય ગ્રંથાલયો સ્થાપના ઉપરનો એકલાનો જ અધિકાર છે.

3.3.1 સાંસ્કૃતિક ખાતુ (Department of Culture)

ભારત સરકારના નિયમો નીચે (કાર્યની ફાળવણી) મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયો રાષ્ટ્રીય અગત્યતા ધરાવતા ગ્રંથાલયો અને ડીલીવરી ઓફ બુક્સ એક્ટની કામગીરી સાંસ્કૃતિક વિભાગને આપવામાં આવ્યો છે. ખાતાનો ગ્રંથાલય વિભાગ ગ્રંથાલયોના વિકાસની દેખરેખ રાખે છે. તે રાષ્ટ્રિય ગ્રંથાલય, કોલકત્તા, મધ્યસ્થ સંદર્ભ ગ્રંથાલય, કોલકત્તા (બંને આધારિત કાર્યલયો) અને મધ્યસ્થ સચિવાલય ગ્રંથાલય નવી દિલ્હીનો હવાલો સંભાળે છે. ધી દિલ્હી સાર્વજનિક ગ્રંથાલય ખુદાબક્ષ પૌર્વાત્ય સાર્વજનિક ગ્રંથાલય અને રાજા રામ મોહનરાય ગ્રંથાલય ફાઉન્ડેશન (રારાલા લાફા) પણ સંપૂર્ણ નાણાકીય સહાય સરકાર પાસેથી મેળવે છે.

રાષ્ટ્રિય ગ્રંથાલય કોલકત્તા (1948) ભારતમાં પ્રકાશિત બધા નોંધપાત્ર પ્રકાશનોની નકલ મેળવવાની અને સાચવણીની સત્તાની કામગીરી, પરદેશનું વિશાળ પ્રતિનિધિત્વરૂપ સાહિત્ય સંગ્રહ, ભારત ઉપરના પ્રકાશિત થયેલ પુસ્તકો સહિત અને આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તક બદલાવ અને ઉછીના આપવા અને લેવાના સેન્ટર તરીકેની ફરજ બજાવે છે, અને જાળવે છે. રાષ્ટ્રિય ગ્રંથાલય તમામ પ્રકાશકો પાસેથી ડીલીવરી ઓફ બુક્સ અને ન્યુઝ પેપર્સ (પબ્લીક લાયબ્રેરી) એક્ટ 1954 (1956 ના સુધારા પ્રમાણે) અન્વયે સંભવિત પુસ્તકો સ્વીકારે છે. કોલકત્તા સ્થિત રાષ્ટ્રીય સંદર્ભ ગ્રંથાલયની મુખ્ય જવાબદારીઓમાં (1) ઇન્ડિયન નેશનલ બિબ્લિયોગ્રાફીનું સંકલન અને પ્રકાશન (રોમન અને સંબંધિત ભાષાના લખાણમાં) કે જે વર્તમાન 14 ભાષાઓના પ્રકાશનોની માસિક નોંધ છે, રાષ્ટ્રિય ગ્રંથાલયમાં મળેલ અંગ્રેજી પુસ્તકોનો સમાવેશ કરે છે. અને (2) ઇન્ડેક્સ ઇન્ડિયાનાનું સંકલન અને પ્રકાશન

(રોમન લખાણમાં) કે જે વર્તમાન 6 ભાષાઓમાં ભારતીય સામયિકોમાં આવેલા પસંદગીયુક્ત લેખોની સૂચિ છે.

દિલ્હી સાર્વજનિક ગ્રંથાલયની સ્થાપના યુનેસ્કો દ્વારા આદર્શ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિથી વિનામૂલ્યે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય અને પદ્ધતિ માહિતી સેવાના ખ્યાલથી અમલ કરવા રાષ્ટ્રિય મુખ્ય મથક દિલ્હીમાં 1951માં થઈ હતી. હવે દિલ્હીએ રાજ્યનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કર્યો છે. પ્રદેશ સમય જતા તે મધ્યસ્થ સરકાર દ્વારા લઈ લેવામાં આવેલ. (હવે જીઓઆઈ સ્વાયત્ત ભાગ છે) ગ્રંથાલયનું નેટવર્ક મધ્યસ્થ ગ્રંથાલય, 4 ઝોનલ / શાખા ગ્રંથાલયો, 25 શાખા ગ્રંથાલયો, પુનઃસ્થાપિત રહેકાણ વિસ્તારોમાં 24 ગ્રંથાલયો 6 સામુદાયિક ગ્રંથાલયો અને 9 વાચનખંડો સહિતનું છે. મધ્યસ્થ સચિવાલય ગ્રંથાલય (મૂળભૂત ઈમ્પિરિયલ સચિવાલય ગ્રંથાલય, કલકત્તા 1891) શાસ્ત્રી ભવન ન્યુ દિલ્હીમાં સ્થિત છે ભાષા વિભાગ અને શહેરમાં જુદી જુદી જગ્યાએ શાખા ગ્રંથાલયો જે રાષ્ટ્રિય ગ્રંથાલય પછી મધ્યસ્થ સરકારનું અંદાજીત દ્વિતીય મહાન ગ્રંથાલય છે. ખાસ કરીને તેની જવાબદારી નીતિ નિર્ધારકો, શિક્ષણવિદો, સંશોધકો અને સામાન્ય વાચકોને સેવા આપવાની છે.

તે જ રીતે, ધી ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ વર્લ્ડ એફેર્સ ગ્રંથાલય, ન્યુ દિલ્હી સંશોધનની સગવડ પૂરી પાડે છે, સાંસ્કૃતિક શાખા પાસેથી નાણાંકીય સહાય મેળવે છે. તે રાજ્ય મધ્યસ્થ ગ્રંથાલય મુંબઈને ડીલીવરી ઓફ બુક્સ એક્ટ વિભાગ યોજનાના નિભાવ માટે 50% અને 2/3 બિનયોજનાકીય અનુદાન પણ આપે છે. તેવા જ વલણમાં કોનમેરા સાર્વજનિક ગ્રંથાલય (રાજ્ય મધ્યસ્થ ગ્રંથાલય), ચેન્નાઈ પણ ડીલીવરી ઓફ બુક્સ એન્ડ ન્યુઝપેપર એક્ટ, 1954ના અમલીકરણ માટે અનુદાન મેળવે છે.

રાષ્ટ્રિય મૂલ્ય ધરાવતા પ્રલેખો અને હસ્તપ્રતોની સાચવણી પણ સરકારને લાગેવળગે છે તેથી, સાંસ્કૃતિક વિભાગ દ્વારા રાષ્ટ્રીય મહત્વ ધરાવતા બે હસ્તપ્રત ગ્રંથાલયો રાષ્ટ્રિય મહત્વની સંસ્થાઓ તરીકે હસ્તગત કરી છે. ખુદાબક્ષ ઓરિએન્ટલ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય (1891) પટણા, અને રામપુર રાજા ગ્રંથાલય બંને આ પ્રમાણે ભારત સરકારના સ્વાયત્ત એકમો છે. ઓરિએન્ટલ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય, પટણા, ક સમૃદ્ધ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવે છે. જેમાં 18,000 ઉપરાંત નંબરની હસ્તપ્રતો છે, 1,80,000 મુદ્રિત પુસ્તકો અને 2000 મુઘલ, રાજપૂત, ઈરાનીયન અને તુર્ક વિદ્યાશાખા મૂળભૂત ચિત્રેલા ચિત્રો છે. 1969માં લોકસભાના કાયદાથી, તે રાષ્ટ્રિય મહત્વની સંસ્થા તરીકે જાહેર થઈ હતી અને ભારત સરકારે તેનું સંચાલન ઉપાડી લીધું છે. રામપુર રાજા ગ્રંથાલય, સરકાર દ્વારા 1975માં લઈ લેવામાં આવ્યું, સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે અને ઉચ્ચ મૂલ્યવાન ખજાના તરીકે સ્વીકારાયું છે. જેમાં હજારો અપ્રાપ્ય હસ્તપ્રતો, નાના ચિત્રેલા ચિત્રો, દાખલારૂપ હસ્તપ્રતો, ઈસ્લામિક વિશ્વના નમૂનારૂપ મહાન કેલીગ્રાફર્સ, ઐતિહાસિક પ્રલેખો, પત્રો, મુદ્રિત પુસ્તકો અને સામયિકો છે. તાંજુવુર મહારાજા સેરફોજીનું સરસ્વતી મહાલ (ટીએમએસએસએમ) ગ્રંથાલય, મધ્યયુગના કેટલાક વિશ્વ હયાત ગ્રંથાલયો પૈકીનું એક છે. તે સાંસ્કૃતિક અને જ્ઞાનના ભંડારઘરનો અમૂલ્ય ભંડાર છે. ગ્રંથાલય પાસે હસ્તપ્રતો (39,000) નો કિંમતી સંગ્રહ, અપ્રાપ્ય પુસ્તકો, ચિત્રેલા ચિત્રો, નકશાઓ અને ચિત્રકામો વગેરે છે. કે જે ખરેખર દક્ષિણ ભારતની પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક પ્રતિબિંબ પાડે છે. તે પણ સારા પ્રમાણમાં નાણાંકીય સહાય સરકાર પાસેથી મેળવે છે.

3.3.2 રાજા રામમોહનરોય લાયબ્રેરી ફાઉન્ડેશન (Raja Rammohun Roy Library Foundation) : (RRRLF)

ભારતનાં બંધારણના સાતમા પરિશિષ્ટમાં કલમ 12થી રાજ્યની યાદીમાં ‘ગ્રંથાલયો’ ઉમેરાયું, જે રાજ્યનો વિષય હોવા છતાં કેન્દ્ર સરકાર પણ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે નાણાંકીય સહાય દ્વારા પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. રાજા રામમોહન રાય લાયબ્રેરી ફાઉન્ડેશન કોલકત્તાની સ્થાપના 1972માં સાંસ્કૃતિક વિભાગ દ્વારા સ્વાયત્ત સંસ્થા તરીકે સ્થાપના કરી હતી. આરઆરઆરએલએફ એ ગ્રંથાલય નથી પણ પ્રોત્સાહિત સંસ્થા છે. અને રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના સહકારથી દેશમાં ગ્રંથાલય સેવાઓ પ્રોત્સાહિત કરવા મદદ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

ફાઉન્ડેશન સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને પહોંચીને તેના વિકાસને અર્થે નાણાંકીય સહાયથી પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેમાં પુસ્તક સહાય અને નાણાંકીય સહાય છે.

આ યોજના નીચે અપાતી સહાય સંપૂર્ણ રીતે ફાઉન્ડેશનના પોતાના સ્ત્રોતોમાંથી “સેન્ટ્રલ ફંડ/ નોન મેચીંગ ફંડ” કહેવાય છે અથવા રાજ્ય/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના ભાગીદારી સ્ત્રોતોમાંથી “મેચીંગ ફંડ કંબાઈન્ડ ફંડ” કહેવાય છે. તે રીતે આપે છે. મેચીંગ ફંડ નીચે સહાય મદદ કરવા, રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ ફાઉન્ડેશનના કાર્યક્રમમાં ભાગીદાર થવા ફાળો પૂર્વ દેહ નિશ્ચયથી પાયાથી આપવાનો રહે છે. રકમ 50 લાખથી શરૂ કરીને લાખ થી ઓછી પરિમાણ, વસ્તીઓ, અને ગ્રંથાલય માળખું અને

ભૂતકાળના ભંડોળના ઉપયોગ ઉપર આધારિત છે. નોન-મેચિંગ સહાય ખાસ કરીને રાજ્ય અને કેન્દ્ર શાસીત પ્રદેશના મધ્યસ્થ ગ્રંથાલય અને જીલ્લા મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયોને તેમના વાચન સંગ્રહનો જથ્થો વધારવા અથવા તેમના ગ્રંથાલયોમાં બાળકોના વિભાગના વિકાસ અર્થે આપે છે નોન-મેચિંગ સહાય સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સાર્વજનિક ગ્રંથાલયની સેવાઓ અર્થે મકાન બાંધવા માટે, ફર્નિચર અને સાધનો ખરીદવા અને પુસ્તકો ખરીદવા ઉપલબ્ધ છે. સહાય બધાજ પ્રકારના ગ્રંથાલયો સરકારી, અર્ધ સરકારી, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાનૂની રીતે ચાલતા ગ્રંથાલયો માટે ઉપલબ્ધ છે. સહાયની પ્રવર્તમાન યોજનાઓ જે અમલમાં છે તે વિગતે નીચે પ્રમાણે છે.

મેચિંગ / સહાય યોજનાઓ :

- (1) પર્યાપ્ત પુસ્તક સંગ્રહ અને વાચન સામગ્રીના નિર્માણ માટેની સહાય (બધા જ પ્રકારના રાજ્યના રાજ્ય મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયથી ગ્રામ ગ્રંથાલય સુધીના સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને પુસ્તકો વિના મૂલ્યે પૂરા પાડવામાં આવે છે.)
- (2) પુસ્તકો સંગ્રહ કરવા અને પ્રદર્શિત કરવા માટેની સહાય માટે (માળીઆ/ ઘોડા/ સંગ્રહ અને પ્રદર્શિત કરવાના સાધનો ખરીદવા)
- (3) શૈક્ષણિક હેતુ માટે મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયો અને જીલ્લા ગ્રંથાલયોને ટીવી-કમ-વીસીઆર સેટ મેળવવાની સહાય.
- (4) જીલ્લા સ્તરની નીચેના સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને સગવડતા વધારવા.
- (5) સેમિનાર, વર્કશોપ, ટ્રેઈનીંગ કોર્સ, (ઓરીએન્ટેશન, / રીફ્રેશર) અને પુસ્તક પ્રદર્શનો યોજવા માટે સહાય (પુસ્તકોના ઉપયોગ અને લોકોમાં વાચનટેવ વારંવાર મન પર ઠસાવવા પ્રોત્સાહિત કરવા ગ્રંથપાલોને ફરી-ઓરીએન્ટેશન ટ્રેઈનીંગ આપવી.)

સહાયની નોન-મેચિંગ યોજનાઓ :

- (1) પર્યાપ્ત પુસ્તક સંગ્રહ અને વાચન સામગ્રીના નિર્માણ માટેની સહાય (રાજ્યના તમામ મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયો, જીલ્લા ગ્રંથાલયો અને પસંદ કરેલ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો ને પુસ્તકો વિનામૂલ્યે રારારાલાફા તરફથી પૂરા પાડવામાં આવે છે.)
- (2) સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના બાળગ્રંથાલયો અને બાળવિભાગોને સહાય (બાળકોની વાચન સામગ્રી દૃશ્ય-શ્રાવ્ય-સાધનો, ઘોડા/માળીઓ/ વાચન ટેબલો અને ખુરશીઓ)
- (3) સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને શતાબ્દી વર્ષ 125/વર્ષ/ 175 વર્ષ અને તેવી ઉજવણી માટેની સહાય
- (4) કેન્દ્ર સરકાર પુરસ્કૃત ગ્રંથાલયોને સહાય (જીલ્લા મુખ્ય મથકે સ્થપાયેલ થયેલ બિન-વિદ્યાર્થી યુવાનોના કલ્યાણ માટે નહેરૂ યુવક કેન્દ્રને તેમના ગ્રંથાલયોમાં પુસ્તક સંગ્રહ વધારવા મુખ્યત્વે ફંડ આપવામાં આવે છે.)
- (5) રાષ્ટ્રિય સ્તરના ગ્રંથાલય સંગઠનો દ્વારા સેમિનાર/ કોન્ફરન્સના આયોજન માટે સહાય.
- (6) સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓ પૂરી પાડતા સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને સહાય (નોંધાયેલા બિન-સરકારી સંગઠનોને પુસ્તકો ખરીદવા, ફર્નિચર અને સાધનો અને ગ્રંથાલય મકાન બનાવવા (વધારવા / ફેરફારો સહિત)
- (7) અધિકારની રૂએ અને બિનઅધિકારની રૂએ સંસ્થા દ્વારા ગ્રંથાલય આંકડાઓ ભેગા કરવા અન સંકલન કરવા સહાય (ગ્રંથાલય મંડળો અથવા બીજા તેના જેવી યોગ્ય સંસ્થાઓના સહકારમાં તેઓને અનુદાન આપીને સાર્વજનિક ગ્રંથાલય ડેટાબેઝ ઊભો કરવો.)
- (8) વિશિષ્ટ નોન-મેચિંગ ભંડોળમાંથી ઈશાન દિશાના રાજ્યોને ગ્રંથાલયો માટે સહાય.

આજ દિન સુધી ફાઉન્ડેશને 30,000 કરતાં વધારે ગ્રંથાલયોને સહાય આપી છે. વિગતો નીચે પ્રમાણે છે.

રાજ્ય મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયો

28

વિભાગીય અને જીલ્લા ગ્રંથાલયો

451

પેટા-વિભાગીય/તાલુકા/તેહસીલ ગ્રંથાલયો	501
શહેર અને ગ્રામ ગ્રંથાલયો	29,820
નહેરુ યુવક કેન્દ્ર	272
જવાહર બાલભવનો	49
અન્ય	128
કુલ	31,249

3.4 સ્થાનિક જૂથો - મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને પંચાયતોના

(LOCAL BODIES - MUNICIPALITIES AND PANCHAYATS)

સરકારની નીતિ છે કે સ્થાનિક જૂથોને નીચલા સ્તરથી વિકાસ કરવા વધારે સત્તાઓ આપવી. આના પરિણામે, 1992માં 73માં બંધારણીય સુધારામાં સત્તાઓ બીજાના માથે નાંખીને પંચાયતોના ગ્રંથાલયોના વિકાસ સાથે નીચલા સ્તરના ગ્રંથાલયો લઈને 2,22,000 પંચાયતોના ગ્રામ ગ્રંથાલયોને એક સેટમાં લેવા હાલમાં કેટલાક ગ્રંથાલયો જીલ્લા પરિષદો/ સમિતિઓ / પંચાયતો ચલાવે છે તે 3,000 છે.

બીજા સ્થાનિક જૂથો જેવા કે કોર્પોરેશન / મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો ચલાવે છે. ત્યાં લગભગ 100 ગ્રંથાલયો (42 હરિયાણા એકલામાં જ) પ્રદેશમાં કોર્પોરેશન / મ્યુનિસિપાલિટીઓ દ્વારા નિભાવ કરે છે.

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો. (Self Check Exercise)

- (4) ધંધાકીય નિયમોની ભારત સરકારની ફાળવણી મુજબ ભારતમાં કયો વિભાગ નાણાંની આવક આપવાની જવાબદારી સાથે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનો વિકાસ કરે છે ?
- (5) કયા ગ્રંથાલયો સાંસ્કૃતિક ખાતાની નીચે હવાલે છે અને કોણ તેને એક વખત પૂરેપૂરી નાણાંકીય સહાય આપે છે ?
- (6) RRRLF નાણાંકીય સહાય આપી સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને કેવી રીતે પ્રોત્સાહિત અને વિકાસ કરે છે ?

નોંધ : (i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(ii) એકમના અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3.5 બીજા સંગઠનો અને વ્યક્તિઓ (OTHER ORGANISATIONS AND INDIVIDUALS)

3.5.1 મધ્યસ્થ સરકારના સંગઠનો (Central Government Organisations)

મધ્યસ્થ સરકારના ઘણા બધા સંગઠનો સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓ આડકતરી રીતે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેના માટે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયને પ્રોત્સાહિત કરવા એ પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય નથી પણ તેની પ્રવૃત્તિઓની પ્રક્રિયામાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓ ઘણી ફાયદાકારક છે. કેટલાક આ પ્રકારના સંગઠનોમાં : નહેરુ યુવક કેન્દ્રો, જવાહર બાલભવનો, જનશિક્ષણ સંસ્થાન અને નેશનલ આરકાઈવ્ઝ ઓફ ઈન્ડિયા છે.

નહેરુ યુવક કેન્દ્ર સંગઠન ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ યુથ એફેર્સ, મિનિસ્ટ્રી ઓફ હુમન રીસોર્સ ડેવલપમેન્ટ, નીચે આર્કાઈવ્ઝ સ્વાયત્ત સંસ્થા છે, ભારત સરકારના જેના હેતુઓમાં બિનવિદ્યાર્થીઓની સેવા અને ગ્રામ યુવાનો તેમના વ્યક્તિત્વનો અને રોજગારીની ક્ષમતાનો વિકાસ કરવો સમગ્ર ભારતમાં તેની પાસે 500 જેટલા નહેરુ યુવક કેન્દ્રો (એનવાયકેએસ) છે. તેઓ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરે છે. સમાજ સેવા સાથે ગ્રામ યુવા કલબ દ્વારા જેમાં ગ્રંથાલય પરિક્રમણ સેવા સામેલ છે. (મનોરંજનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રૌઢ શિક્ષણ કાર્યક્રમને મદદરૂપ થવાના ભાગરૂપે સંગઠન પાસે અંદાજિત 1,81,000 જેટલી ગ્રામ યુવા કલબો છે. જે ગ્રંથાલયસેવા આપવાની ભૂમિકા ભજવે છે.

(બી) જવાહર બાલ ભવનો : જવાહર બાલ ભવનો (JBBs) બાલભવન સોસાયટી ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા ચલાવાય/પુરસ્કૃત છે. જેની સ્થાપના ભારત સરકારના મિનિસ્ટ્રી ઓફ હુમન રીસોર્સ ડેવલપમેન્ટ, દ્વારા થઈ હતી. બાળકો માટે ખાસ વાતાવરણ સર્જવું, ખાસ કરીને ગ્રામ ગરીબોને, વિનામૂલ્યે અને પોતાની ઈચ્છાથી અભિવ્યક્તિ અને સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ લલિતકળા, સાયંસ, શારીરિક, શિક્ષણ, જુદી જુદી ચેષ્ટાની કળાઓ વગેરેમાં આગળ વધવા પ્રેરે છે. JBB તેના કાર્યના એક ભાગરૂપે ગ્રામ ગરિબો માટે બાળગ્રંથાલયો ચલાવે છે.

(સી) નેશનલ આર્કાઇવઝ ઓફ ઈન્ડિયા નવી દિલ્હી એ સાંસ્કૃતિક ખાતાના કાર્યાલય સાથે જોડાયેલ છે. ભારત સરકારની સરકારી હસ્તપ્રતો/ વિરલ પુસ્તકોના ગ્રંથાલયો (આરકાઇવઝ અને મ્યુઝીયમ સાથે) દફતરો, પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણ માટે નાણાંકીય સહાય આપે છે. નાણાંકીય સહાયમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

- ◆ સાર્વજનિક દફતર/ અપ્રાપ્ય પુસ્તકો/ હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણ/સાયવણી/ દુરસ્તી માટે
- ◆ દફતરો અને હસ્તપ્રતોના પ્રકાશન, યાદીઓ, સૂચિકરણ ને સંકલનના માર્ગદર્શન માટે
- ◆ ઐતિહાસિક દફતરોના/ હસ્તપ્રતો/ અપ્રાપ્ય પુસ્તકોના સૂક્ષ્મીકરણ માટે
- ◆ દફતરો/હસ્તપ્રતો/ અપ્રાપ્ય પુસ્તકો રાખવા માટેના તે ઓરડાના વાતાનુકૂલન માટે
- ◆ સંરક્ષણ અને ફોટોગ્રાફી વસ્તુઓ/ સાધનોની ખરીદી માટે
- ◆ મકાનના બાંધકામ, વધારો સહિત/ફરફાર સુધારણા માટે

(ડી) જન શિક્ષણ સંસ્થાન રાષ્ટ્રિય સાક્ષરતા મિશનની નીચે (પ્રૌઢ શિક્ષણ નિયામકશ્રી મિનિસ્ટ્રી ઓફ હ્યુમન રિસોર્સ ડેવલપમેન્ટ, ભારત સરકાર, જીલ્લા રોજગારીના ભંડાર/ ગ્રામ અને શહેરી બંને વિસ્તારોમાં કોઈ વિશિષ્ટ કળાની આવડતની ફરજ તરીકે કાર્ય કરે છે. આ સંસ્થાના કાર્યોના ભાગ તરીકે લોકોને ગ્રંથાલય સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

(આ ઉપરાંત સમગ્ર દેશમાં ગ્રામ વિસ્તારોમાં તેના હેતુઓને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે પ્રૌઢ શિક્ષણ વિભાગ ગ્રંથાલયોના નામે તેના પોતાના ગ્રંથાલયો પ્રૌઢ શિક્ષણ વિભાગ નિભાવે છે.)

3.5.2 શાળા સહિત ગ્રામ ગ્રંથાલયો (School Cum village libraries)

શાળા કમ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિ (મિશ્ર ગ્રંથાલય પદ્ધતિ તરીકે પણ ઓળખાય/ બેવડી-ગ્રંથાલય ઉપયોગ પદ્ધતિ છે વિકસિત અને વિકાસશીલ રાષ્ટ્રો બંનેમાં જોવા મળે છે. આ હકિકતમાં, વિશ્વના જુદા જુદા ભાગમાં નાણાં મેળવે છે. અર્થાત્ કે પ્રદેશના વિશાળ વિભાગની સેવાઓ મર્યાદિત સ્ત્રોતમાંથી થઈ શકે. બેવડા-ગ્રંથાલયોની સ્થાપના શાળાના સંકુલમાં સ્થાપવામાં આવે છે (મરામત અથવા સહાય અથવા માન્યતા/પુરસ્કૃત જે તે રાજ્ય સરકારોથી થશે) શાળા સમય દરમિયાન તે શાળા ગ્રંથાલય તરીકે કાર્ય કરે છે અને શાળા સમયબાદ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય તરીકે, બંને પ્રસંગે શાળાના શિક્ષકોથી જ ચાલશે. તેથી કરીને, સંયુક્ત ગ્રંથાલયના કાર્યો એક જ માળખામાંથી થશે. સંગ્રહો શાળા અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના સામાન્ય નહીં હોય. બીજા શબ્દોમાં આ સંયુક્ત/ બેવડા-ઉપયોગની /શાળા-કમ-સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો લોકો માટે શાળા સમય બાદ કેટલાક કલાક માટે ખુલ્લા રહેશે. જે પુસ્તકો લોકો માટે નિયુક્ત કર્યા હશે તે ઉપયોગ માટે ઉપલબ્ધ રહેશે. શાળાના શિક્ષક માસિક વેતન ઉપર સેવાનો આ વિભાગ ચલાવશે.

ભારતમાં હિમાચલ પ્રદેશ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ શાળા-કમ - ગ્રામ ગ્રંથાલયો (સિનિયર સેકંડરી અને સેકંડરી શાળાઓ સંકલિત ગ્રંથાલયો તરીકે ઓળખાય છે.) ની પ્રાયોગિક ધોરણે સ્થાપના કરેલ છે. 110-120 આવા ગ્રંથાલયો છે. ગુજરાતમાં તેઓ ગ્રામ વાચનાલય તરીકે ઓળખાય છે. (લગભગ 300 જેટલા છે) તેઓ અધ્યક્ષ પ્રાથમિક શિક્ષણની નીચે કામ કરે છે અને નાણાંકીય સહાય ગ્રંથાલય નિયામક દ્વારા મેળવે છે. બેવડા-ગ્રંથાલય ઉપયોગની પદ્ધતિનો ત્રીજો પ્રસંગ મધ્યપ્રદેશમાં જોવા મળે છે. આ સંયુક્ત કેન્દ્ર આદિવાસી પટ્ટામાં છે અને સરસ્વતી સંગમ નામથી ઓળખાય છે. ઉત્તરપ્રદેશમાં, તે 18 સરકારી શાળા ગ્રંથાલયોને સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિ વધાર્યાનું નોંધવામાં આવેલ છે.

આ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવા પદ્ધતિ ત્યારપછી નેશનલ પોલીસી ઓફ લાયબ્રેરી એન્ડ ઈન્ફરમેશન સિસ્ટમ (કોન પોલીસી) સમિતિએ મંજૂર કરેલ છે તેણે ભલામણ કરેલ છે કે જે પ્રદેશમાં ગ્રંથાલયો હયાત ન હોય, ત્યાં પ્રાથમિક શાળાએ સેવાનો વિકાસ ગ્રામ્ય ગ્રંથાલયના આધારે કરવો, પ્રાથમિક શાળાએ સ્ત્રોતોનો હિસ્સો પ્રદેશ ગ્રંથાલયને આપવો.

3.5.3 બાળકોના સ્વતંત્ર ગ્રંથાલયો (Independent Children's Libraries) :

આ 'બાલભવનો' તરીકે ઓળખાય છે અને નિર્વાહ કાં તો રાજ્ય સરકાર અથવા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા થાય છે. તેઓ કાં તો અલગ અથવા સામાન્ય સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોથી જોડાયેલ છે. (જવાહરલાલ બાલભવન દ્વારા ચાલે છે/ બાલભવન સોસાયટી ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા પુસ્તકૃત છે જેનું વર્ણન અગાઉ કરેલ છે.)

3.5.4 ગ્રંથાલય મંડળો (Library Associations) :

ગ્રંથાલય મંડળો રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય કક્ષાએ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને પ્રોત્સાહિત કરવાની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા અદા કરે છે. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનો પ્રોત્સાહન માટેના પ્રદાનના ત્રણ મંડળોના દાખલા છે એક રાષ્ટ્રીય અને બે રાજ્ય કક્ષાએ છે, જેનું વિહંગાવલોકન અત્રે આપેલ છે.

- (એ) ઈન્ડિયન લાયબ્રેરી એસોસિએશન (આઈએલએ)ની સ્થાપના 1933માં થઈ ભારતમાં ગ્રંથાલય ચળવળની પ્રગતિના હેતુ સાથે ખાસ કરીને 2500 સભ્ય સંખ્યા સમગ્ર દેશમાંથી જુદા જુદા પ્રકારના ગ્રંથાલયો ધરાવે છે. આ હેતુની પ્રાપ્તિ માટે તે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલું છે. દેશના જુદા જુદા ભાગમાં આઈએલએએ લગભગ 45 પરિષદોનું આયોજન વિવિધ વિષયો ઉપર કરેલ છે. વધારામાં તેના નિયમિત પ્રકાશનો જેવા કે આઈએલ એ બુલેટીન અને આઈ એલ એ ન્યુઝ લેટર તે પરિષદ અહેવાલો બહાર પાડે છે. ડિરેક્ટરી અને બીજા ખાસ પ્રકાશનો બહાર પાડે છે. આઈએલ એ પોતે ગ્રંથપાલો માટે સતત શિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં પણ રોકાયેલું છે, ઉપરાંત સ્ટડી સર્કલ મિટીંગોનું આયોજન, કમ્પ્યુટર વર્કશોપ, સલાહ મસલત યોજનાઓ સાથે ઘણી નીતિ નિર્ધારણ સંસ્થામાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. જેવા કે રારારાલાફા, બ્યુરો ઓફ ઈન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ, ગુડ ઓફસીસ કમિટી વર્કીંગ ગ્રુપ ઓફ પ્લાનીંગ કમીશન વગેરે ગ્રંથાલયોને સેવામાં પ્રોત્સાહન માટે આઈએલ એ 3 સંસ્થાકીય એવોર્ડ્સ/ પ્રાઈજ રાખ્યા છે ગ્રંથાલય વ્યાવસાયિકોનો મોભો અને સેવા સ્થિતિ સુધારવા તે પ્રયત્નશીલ છે.
- (બી) બેંગાલ લાયબ્રેરી એસોસિએશન (બીએલએ) ની સ્થાપના 1925માં રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રમુખ પદે થઈ હતી, વિનામૂલ્યે અને સંકલિત સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિ રાજ્ય માટે અને માહિતી સેવાઓના વિકાસમાં જાગૃતિ લાવવા પ્રચારના પ્રયત્ન કરે છે. તેથી કરીને સમગ્ર બેંગાલમાં અંદાજે 50 સેમિનાર રાજ્યના જુદા જુદા સ્થળે આયોજન કરેલ છે. સાયન્સ ગ્રંથાલય અને માહિતી સાયંસ ઉપર તેને પોતાનું ગ્રંથાલય છે અને માસિક સામયિક ગ્રંથાગાર અને બીજા વિશિષ્ટ પુસ્તકો પ્રકાશન કરે છે. ગ્રંથાલય સેવાના પ્રચાર માટે તેણે જીલ્લાઓમાં સંપર્ક જાળવી રાખવા જીલ્લા સમિતિઓની પદ્ધતિ પ્રચાર માટે દાખલ કરી છે. બીએલએનું ખૂબ મહત્વપૂર્ણ પ્રદાન તેના ભાગરૂપે ગ્રંથાલય બીલનો મુસદ્દો તૈયાર કરી પસાર કરાવ્યો છે. મંડળ રાજ્ય ગ્રંથાલય સમિતિ અને જુદા જુદા જિલ્લાના સ્થાનિક ગ્રંથાલય સત્તામંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.
- (સી) કેરાલા લાયબ્રેરી એસોસિએશન (કેએલએ) કેરાલા ગ્રંથાલય અધિનિમય પસાર કરાવવા માં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ઉપરાંત મંડળ રાજ્યમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયની સેવાઓમાં ગુણવત્તા સુધારવા ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. કેરાલા સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના સ્વયંસેવક માણસોને ગ્રંથાલય સેવાની કોઈ તાલીમ નથી, મંડળ પોતે તેમને તાલીમ / ઓરીએન્ટેશનના મહામહેનતનું કામ ઉપાડી લીધું છે. (તે જાણીતું છે કે ખાસ કરીને કેરાલાના સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓથી ચાલે છે.) પુસ્તક પ્રક્રિયા અંગે (કેએલએ) દ્વારા તૈયાર કરાયેલ નાની પુસ્તિકાના આધારે નાના ગ્રંથાલયોને આધુનિક કક્ષા મુજબ પુનઃ વ્યવસ્થિત કરવા માટે આ પ્રકારનું સતત શિક્ષણ મદદરૂપ બનશે. સ્થાનિક આયોજકો દ્વારા અને વ્યક્તિગત ગ્રંથાલયો દ્વારા સમગ્ર રાજ્યમાં આયોજીત થતા મેળાવડાઓમાં (કેએલએ) હાજરી આપે છે અને જાહેર ગ્રંથાલયોમાં વિવિધ પ્રકારની અપાતી સેવાઓનું વર્ણન કરે છે અને પ્રાદેશિક માહિતી કેન્દ્ર તરીકે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો કેવી રીતે કાર્ય કરશે તે અંગે પણ રજૂઆત કરે છે. તેઓની તકનિકી સંસ્થાને સલાહ અને મદદ માટે, સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની માંગથી તે સુઝ ધરાવતા વ્યક્તિઓ પૂરા પાડે છે. કેરાલા સ્ટેટ લાયબ્રેરી કાઉન્સિલ દ્વારા જીલ્લા અને તાલુકા પરિષદો યોજવામાં આવે છે, આ સુઝ ધરાવતા વ્યક્તિઓ પણ તેમાં સહભાગી બને છે.

3.5.5 વ્યક્તિગત ગ્રંથાલયો (Individual Libraries)

સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો સામાજિક સંસ્થા હોવાથી, હંમેશા વ્યક્તિઓ, રાજાઓ અમીર અને સામાન્ય માણસથી ઉત્તેજન મેળવે છે. તેના કેટલાક દાખલા નીચે આપેલ છે. જે ઉદાહરણ રૂપ છે.

સ્વતંત્રતા પહેલાં સૌરાષ્ટ્રના સંસ્કાર સંપન્ન જેવા કે ક્રિષ્નકુમારસિંહજી (ભાવનગર) ભગવતસિંહજી (ગોંડલ) અને સર લેખરાજ રાવ (રાજકોટ) તેઓ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય ચળવળના અગ્રેસરો હતા. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના વિકાસ અને કામ બાબત દેખરેખ રાખવા રાજ્ય અનુદાનિત પાંચ સાર્વજનિક

ગ્રંથાલય અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિભાગની સ્થાપના કરનાર વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ - 3જા પ્રથમ હતા. શ્રી મોતીભાઈ અમીનનો દેણગી, (મહારાજાના સંનિષ્ઠ કાર્યકર) જેવા કે, 'મિત્ર મંડળ લાયબ્રેરીઝ, પ્રવર્તમાન ઢાંચામાં અનુદાનિત ગ્રંથાલયો તરીકે આજે પણ કાર્યરત છે. વ્યક્તિગત ગ્રંથાલયોના બીજા બે દાખલામાં ખુદા બક્ષ પટના અંગત ભેટ અને તાજાવુર ખાતે રાજવીકુંડુંભ તાંજાવુરની ગણના થાય છે.

કાર્નેગી ગ્રંથાલયો બીજો દાખલો છે જેના ઉપર વ્યક્તિગત પ્રયત્નોએ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના વિકાસમાં કેવો ધોધ વહેવડાવ્યો છે. યુએસ પ્રદેશમાં 1889 અને 1923માં એન્ડ્રુ કાર્નેગી અને કાર્નેગી કોર્પોરેશનને 1681 સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોમાંથી 1412માં મકાનો માટે નાણાં પુરા પાડ્યા છે. આ પરોપકારીએ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની વૃદ્ધિમાં મોટી અસર ઉભી કરી છે. કાર્નેગી ગ્રંથાલય લાભકર્તાઓની અસર 100 સ્થાનિક પરોપકારીઓ ઉપર પડતા જેમણે પછી સ્થાનિક ગ્રંથાલયોને નાના પ્રમાણમાં મદદ કરી 1896માં 900 ગ્રંથાલયો હતા જે વધીને 1925માં 4000 થયા. યુએસએ વિસ્તારમાં હાલમાં 9,000 સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો છે. અંદાજ સાથે 6,300 વધારાના શાખા ગ્રંથાલયો છે.

3.5.6 સ્વૈચ્છિક સંગઠનો / બિન-સરકારી સંગઠનો

(Voluntary organisation/Non Government organizations)

સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનો પૂર્વ ઇતિહાસ એક પરોપકારી અને સ્વૈચ્છિક અસરોનો છે. દેશમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના વિકાસમાં ખાસ કરીને પૂર્વ તબક્કો તેણે હંમેશા નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી છે તે જોવાયું છે કે ભારતમાં સામાજિક રીતે અગ્રેસર રાજ્યો જેવા કે કેરાલા, મહારાષ્ટ્ર અને વેસ્ટ બેંગાલમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોએ / બિન-સરકારી સંગઠનો (NGO) એ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો છે. હકિકતમાં, ભારતમાં વિશાળ બહુમતી સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની જાળવણી સ્વૈચ્છિક સંગઠનો/ બિન-સરકારી સંગઠનો (એનજીઓ) દ્વારા થાય છે. તેથી કરીને નોંધાયેલ સ્વૈચ્છિક સંગઠન ગ્રંથાલયો કાર્યરત હોવાના હેવાલ 23 રાજ્યોના કેન્દ્ર શાસીત પ્રદેશોના છે. તેમાંના વિશાળ બહુમતી ધરાવતા 8 રાજ્યોના હિસાબે, તેમાંના 4 રાજ્યો ફરી હકકથી તેમની એકાગ્રતા દર્શાવી આ રાજ્યો (એકાગ્રતાના ક્રમમાં) છે : કેરાલા, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, વેસ્ટ બેંગાલ, ગુજરાત, ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર અને આંધ્રપ્રદેશ છે. આ ગ્રંથાલયો સભ્યોના વાર્ષિક ચૂકવાયેલા લવાજમો ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને સંબંધિત રાજ્ય સરકારો પાસેથી અનુદાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ છતાં સમગ્ર ભારતમાં કાર્યરત આ પ્રકારના ગ્રંથાલયોના આંકડા ઉપલબ્ધ નથી.

ઉદારીકરણ અને મુક્ત અર્થતંત્ર ધરાવતા આધુનિક વિશ્વમાં સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નો ઘણી મોટી અસર ધરાવે છે. દેશની નવી આર્થિક ઉદારીકરણની નીતિ અને સંસાધનોની અછત ધ્યાનમાં રાખીને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસ અને પ્રોત્સાહન માટેના સરકારી પ્રયત્નોને પૂરક તરીકે સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નોને સક્રિય રીતે જોડવા જરૂરી છે.

3.5.7 આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનો (International Organisations)

આંતર રાષ્ટ્રીય સંગઠનો જેવા કે યુનેસ્કો અને ઈફલા (ઈન્ટરનેશનલ ફેડરેશન ઓફ લાયબ્રેરી એસોશીએશન એન્ડ ઈનસ્ટિટ્યુશન્સ)એ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા અદા કરી છે. અગાઉ જણાવ્યા અનુસાર, દિલ્હી સાર્વજનિક ગ્રંથાલયની સ્થાપના યુનેસ્કોએ 1951માં એક આદર્શ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિ તરીકે રાષ્ટ્રીય રાજધાનીના દિલ્હી પ્રદેશમાં વિનામૂલ્યે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય અને માહિતી સેવાઓના ખ્યાલને રજૂ કરવા સ્થાપના કરી હતી. યુનેસ્કો, ગ્રંથાલય પ્રલેખન અને માહિતી સેવાઓ ન્યુ, દિલ્હી, માહિતી અને પ્રલેખન મદદ પ્રદેશ અને દેશના કાર્યક્રમને માહિતીની વહેંચણી અને બદલાવ માટે પૂરી પાડે છે.

માહિતી સામગ્રીના આદાન પ્રદાન અને ભાગીદારી માટે પ્રાદેશિક રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ માહિતી અને પ્રલેખન સેવા પૂરી પાડે છે.

યુનેસ્કો અને ઈફલાએ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો ને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મૂલ્યવાન પ્રલેખો ઉત્પાદિત/ પ્રકાશિત કર્યા છે. આ પૈકી આ પ્રમાણેના પ્રલેખો નોંધી શકાશે. (1) યુનેસ્કો સાર્વજનિક ગ્રંથાલય ઘોષણા પત્ર 1972 (પુન:સંસ્કરણ-1994) (2) ઈફલા - સાર્વજનિક ગ્રંથાલય માનકો 1973/1977 (3) સાર્વજનિક ગ્રંથાલયની સેવાઓ ઈફલા/યુનેસ્કોની વિકાસ માટેની માર્ગદર્શિકા-2000 (4) સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓની વિશિષ્ટ બાબતોને સુસંગત માનકો અને માર્ગદર્શિકા (ઈફલાના વિશિષ્ટ જુથ દ્વારા પ્રકાશિત) અંધજનો, દવાખાનાના દર્દીઓ, અપંગ વાચકો, ભાષાકીય અને અન્ય લઘુમતિ જુથો વગેરે માટે (5) સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની કામગીરીનું માપન : હસ્તપોથી (UNESCO 1989 by Nick More.)

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો : (Self Check Exercise)

- (7) ભારત સરકારની બીજી કઈ સંસ્થાઓ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને આડકતરી રીતે પ્રોત્સાહન આપે છે ?
- (8) સરકાર સિવાય બીજા કેટલાક તત્વો સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાને પ્રોત્સાહિત કરે છે તે કયા છે ?

- નોંધ : (i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.
(ii) એકમના અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3.6 સારાંશ (SUMMARY) :

ભારત વિશાળ અને જટિલ દેશ છે. જીંદગીના બધા જ પાસાંઓમાં વિવિધતા છે. જેમકે સંસ્કૃતિ, ભાષા, શિક્ષણ, કક્ષા અને માળખું, આવી જ વિવિધતા સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની બાબતમાં છે, કે હકીકતમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબના બધા જ પાસાંઓમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. કોઈ એક સૂત્રતા અથવા નમૂનામાં તેની કાર્ય રીતિમાં અથવા મોલમાં કોઈ શોધી શકશે નહિ. તેઓ પરોપકાર સ્વૈચ્છિક પહેલ, સ્વાતંત્રતાની લડતના વારસા તરીકે, સરકારી પ્રયત્ન દ્વારા અથવા શિક્ષણ/સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના એકભાગરૂપે એમ જુદી જુદી રીતે ગોઠવાયેલ છે. સ્વતંત્રતા પછી જ્યારે લોકપ્રિય લોકશાહી સરકારે તે તેમની પાસેથી ઉપાડી લીધું, સાંસ્કૃતિકતા અને શૈક્ષણિક ફરજે તેના સમૂહોને ઉપાડી લીધું, સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિના નિર્માણ સિવાય પણ જે તે સમયે જે મોજૂદ છે તેને મદદ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. જ્યારે કેટલીક સરકારો (રાજ્યોની) આ ક્ષેત્રમાં ઘણી કેટલીક સજાગ હતી. કેટલીક ન હતી આપણે જોઈએ છીએ કે ભારતમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો બધી જ છટા અને રંગોથી શરૂઆતથી કેવળ અંગતથી સંપૂર્ણપણે સરકારી ગ્રંથાલયો છે. સંસ્થાઓએ તેમને પ્રોત્સાહિત કરીને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને બદલી નાંખ્યા છે. તેથી કરીને, આપણે એકબાજુથી બીજી બાજુ લઈ જવા કેટલીય સંસ્થાઓ/ સંગઠનો જે ગ્રંથાલયોને પ્રોત્સાહિત અને વિકાસ કરવામાં પ્રવૃત્ત છે.

બંધારણીય રીતે ગ્રંથાલયો એ રાજ્યનો વિષય છે. ભારતમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને પ્રોત્સાહિત અને વિકાસની જવાબદારી માટે રાજ્ય સરકારો એ મુખ્ય સંસ્થા છે. રાજ્યોની આ સામેલગીરી રાજ્યે રાજ્યે વધતી ઓછી છે, તેથી પણ તેમના તરફથી વહીવટીય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. વહીવટીય વ્યવસ્થા બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય, જેમકે, (અ) કાયદાકીય અને (બ) બિન-કાયદાકીય. પ્રથમ સંદર્ભમાં, સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના કાર્યોની દેખરેખ પાછળ રાજ્યોએ કાયદાકીય આવિષ્કાર કર્યો. તેણે નિયમિત વ્યવસ્થા રાજ્યના અંદાજપત્રમાંથી કરી અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયને રાજ્યમાં ભેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતમાં, હાલમાં ફક્ત બાર રાજ્યોએ ગ્રંથાલય ધારો અમલમાં મૂક્યો છે. તેમ છતાં, આ કાયદાઓમાં કોઈ એકસૂત્રતા નથી તેના કારણમાં સત્ય એ છે કે દરેક રાજ્ય એ અલગ અલગ રીતે પહોંચવાનું સ્વીકાર્યું છે, ખાસ કરીને જે પદ્ધતિઓ યોગ્ય બનાવવાની હતી સંપૂર્ણપણે પ્રચલિત હતી તેને અમલમાં મૂક્યો નથી. બીજા રાજ્યો જેણે ગ્રંથાલય ધારો આવિષ્કાર કર્યો નહતો. (બિન-સરકારી પદ્ધતિ) તેમણે ગ્રંથાલયોનો વિકાસ તેમની પોતાની રીતે સ્વીકાર્યો છે. આને વહીવટીય પરિમાણ કરી શકાય. જ્યારે કેટલાકે સીધો સરકારી પ્રયત્નનો સ્વીકાર્યો, બીજાઓ અનુદાન પદ્ધતિમાં ગયા.

કેન્દ્ર સરકારનું અધિકાર ક્ષેત્ર સંસદ દ્વારા સ્થાપવામાં આવેલ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો અને તેના દ્વારા રાષ્ટ્રીય અગત્યતા ધરાવતી સંસ્થા તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલ ગ્રંથાલયો ઉપર છે. ભારતના સરકારના નિયમો નીચે (કાર્યની ફાળવણી અંગે) મધ્યસ્થ ગ્રંથાલય, રાષ્ટ્રીય અગત્યતા ધરાવતા ગ્રંથાલયો અને ડિલીવરી ઓફ બુક્સ એક્ટને લગતાં કાર્યો સાંસ્કૃતિક વિભાગને સોંપવામાં આવેલ છે.

આવા ગ્રંથાલયો (કેટલાક તાબામાંના કાર્યાલયો અને કેટલાક સ્વાયત્ત જૂથો) અને આરઆરઆરએલ-એફ પ્રોત્સાહિતો/નાણાંકિય જૂથોને સંપૂર્ણ રીતે નાણાં મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી મળે છે. મધ્યસ્થ સરકાર બીજા કેટલાક રાજ્ય સરકારના ગ્રંથાલયોને પણ ગ્રંથાલયના ડિલિવરી ઓફ બુક્સ એક્ટના વિભાગને નિભાવના એક ભાગ તરીકે સહાય કરે છે.

ભારતમાં બીજા સ્થાનિક જૂથો જેવા કે કોર્પોરેશનો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને પંચાયતો સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો ચલાવે છે, કેટલાય બીજા સંગઠનો છે, કે જેઓ આડકતરી રીતે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયને પ્રોત્સાહિત કરે છે. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયને પ્રોત્સાહિત કરવાનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય તેમનો નથી, પણ તેમની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ વધારવામાં પણ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓ ફાયદાકારક છે. મધ્યસ્થ સરકારના કેટલાક આવા સંગઠનો છે. નહેરુ યુવક કેન્દ્ર સંગઠન અને જવાહર બાલભવનો, બીજા સંગઠનો જે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયને પ્રોત્સાહક સહાય કરે છે. શાળા-ગ્રામ ગ્રંથાલયો, બાળકોના સ્વતંત્ર ગ્રંથાલયો, ગ્રંથાલય મંડળો, સ્વતંત્ર સ્વૈચ્છિક સંગઠનો/ બિનસરકારી સંગઠનો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનો.

3.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો : (ANSWER TO SELF CHECK EXERCISES)

- (1) ભારત ઐતિહાસિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને આંતરમાળખાકીય, પાર્શ્વભૂમિમાં મોટા ફેરફારોની વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના સંગઠનાત્મક ચોક્કસ દષ્ટિબિંદુથી, રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો, વહીવટમાં વિશાળ રીતે બે પદ્ધતિના જૂથ પાડે છે. જેવા કે, (1) કાનૂની પદ્ધતિ, અને (2) બિન-કાનૂની પદ્ધતિ
- (2) કાનૂની પદ્ધતિ નીચે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો બાબત રાજ્યે કરેલા કાયદા નીચે દેખરેખ રખાય છે. બજેટમાં તે નિયમિત જોગવાઈ કરે છે અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પદ્ધતિને રાજ્યમાં વિકસાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ભારતમાં હાલમાં ત્યાં ફક્ત બાર રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય કાયદો પસાર થયો છે : તામિલનાડુ (1948) આંધ્રપ્રદેશ (1960), કર્ણાટક (1965) મહારાષ્ટ્ર (1967) વેસ્ટ બેંગાલ (1979), મણિપુર (1988) હરિયાણા (1989) કેરાલા (1989) મિઝોરમ (1993) અને ગોવા (1996) ગુજરાત (2001) અને ઓરિસ્સા (2001)

- (3) જે રાજ્યોએ ગ્રંથાલય અધિનિયમ કાયદો પસાર કર્યો નથી તેઓએ ગ્રંથાલયોનો વિકાસ તેમની પોતાના રીતે સ્વીકાર્યો છે. આને કહેવાય વહીવટીય ઇલાજ. જ્યારે કેટલાકે સીધો સરકારી પ્રયત્ન પસંદ કર્યો. કેટલાક અનુદાનની પદ્ધતિમાં ગયા છે. સીધા સરકારી પ્રયત્નોનો અર્થ એ કે ગ્રંથાલયોની સ્થાપના સરકાર પોતે જ કરે, તે દરમિયાન જોવાયું છે કે મોટા ભાગના રાજ્યોએ અનુદાનની પદ્ધતિ પસંદ કરી છે.

કેટલાક નાના રાજ્યો અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો તેમના પોતાના ગ્રંથાલયોની સ્થાપના કરી છે. સામાન્ય રીતે, મોટાભાગના રાજ્યોએ બંને પદ્ધતિઓ ભેગી કરી છે જુદા જુદા રાજ્યોમાં, જુદા જુદા વિભાગો, ગ્રંથાલય સેવાની દેખરેખ રાખતા હોવાનું પણ જોવા મળેલ છે.

- (4) ભારત સરકારના નિયમો નીચે (કાર્યોની ફાળવણી) મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયો રાષ્ટ્રીય અગત્યતા ધરાવતા ગ્રંથાલયો અને ડિલીવરી ઓફ બુક્સ એક્ટ સાંસ્કૃતિક ખાતા ને લગતાં કાર્યો સાંસ્કૃતિક ખાતાને સોંપવામાં આવેલ છે.
- (5) ગ્રંથાલયોના વિકાસની દેખરેખ રાખે છે તે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય, કોલકત્તા, મધ્યસ્થ સંદર્ભ ગ્રંથાલય (બંને ઉત્તરતા દરજ્જાના કાર્યાલયો) અને મધ્યસ્થ સચિવાલય ગ્રંથાલય નવી દિલ્હીનો હવાલો સંભાળે છે. ધી દિલ્હી સાર્વજનિક ગ્રંથાલય, ખુદાબક્ષ ઓરિઅન્ટલ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય, રામપુર રાજા ગ્રંથાલય અને રાજા રામમોહન રાય લાયબ્રેરી ફાઉન્ડેશન (રારાલાલાફા) પણ સંપૂર્ણ નાણાકીય સહાય સરકાર પાસેથી મેળવે છે.

તે જ રીતે ધી ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ વર્લ્ડ એફર્સ ગ્રંથાલય ન્યુ દિલ્હી, સંશોધન સગવડ પૂરી પાડે છે. સાંસ્કૃતિક વિભાગ પાસેથી નાણાકીય સહાય મેળવે છે. તે રાજ્ય મધ્યસ્થ ગ્રંથાલય અને કેનેમેરા સાવજનિક ગ્રંથાલય (રાજ્ય મધ્યસ્થ ગ્રંથાલય) ચેન્નાઈને ડિલીરી ઓફ બુક્સ એક્ટ ગ્રંથાલય વિભાગને નિભાવ ખર્ચ આપે છે.

- (6) ફાઉન્ડેશન સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોમાં પહોંચીને તેના વિકાસના અર્થે નાણાકીય સહાયથી પ્રોત્સાહિત કરે છે. જેમાં પસ્તક સહાય અને નાણાકીય સહાય છે. આ યોજના નીચે અપાતી સહાય કાંતો સંપૂર્ણ રીતે ફાઉન્ડેશનના પોતાન સ્ત્રોતોમાંથી, “સેન્ટ્રલ ફંડ/ નોન મેર્ચાંડ ફંડ”

કહેવાય છે અથવા રાજ્ય / કેન્દ્ર શાસીત પ્રદેશોના ભાગીદારી, સ્રોતોમાંથી “મેચિંગ ફંડ/ કંબાઈન્ડ ફંડ” કહેવાય છે. મેચિંગ ફંડ નીચે સહાય મદદ કરવા રાજ્ય અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ ફાઉન્ડેશનના કાર્યક્રમમાં ભાગીદાર થવા ફાળો પૂર્વ દૃઢ નિશ્ચયથી પાયાથી આપવાનો રહે છે. સહાય બધા જ પ્રકારના ગ્રંથાલયો - સરકારી અર્ધસરકારી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાનૂની રીતે ચાલતા ગ્રંથાલયો માટે ઉપલબ્ધ છે.

સહાયની યોજનાઓ તત્કાલીન સહાયમાં ચાલુ છે તે પર્યાપ્ત પુસ્તક સંગ્રહ અને વાચન સાહિત્ય : ભંડાર વસ્તુઓ ખરીદવા, જેવી કે ટીવી/ વીસીઆર સેટ્સ, સેમિનાર વગેરે આયોજન માટે સગવડ વધારવા માટે છે. ફાઉન્ડેશને 30,000 કરતા વધારે ગ્રંથાલયોને એક કરતા વધુ વખત સહાય કરેલ છે.

- (7) ઘણાં બધા મધ્યસ્થ સરકારના સંગઠનો છે. કે જે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓને આડકતરી રીતે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેના માટે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયને પ્રોત્સાહિત કરવા એ પ્રાથમિક ઉદ્દેશ નથી પણ તેની પ્રવૃત્તિઓની પ્રક્રિયામાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓ ઘણી ફાયદાકારક છે. કેટલાક આ પ્રકારના સંગઠનોમાં : નહેરુ યુવક કેન્દ્ર સંગઠન, જવાહર બાલભવનો, જનશિક્ષણ સંસ્થાન, અને નેશનલ આર્કાઈવઝ ઓફ ઈન્ડિયા છે.
- (8) સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને પ્રોત્સાહિત કરતા બીજા સંગઠનોમાં સ્કુલ સહિત ગ્રામ ગ્રંથાલયો બાળકોના સ્વતંત્ર ગ્રંથાલયો, ગ્રંથાલય મંડળો, વૈયક્તિકો, સ્વૈચ્છિક સંગઠનો/ બિનસરકારી સંગઠનો, અને આંતરરાષ્ટ્રિય સંગઠનો છે.

3.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (KEY / WORDS)

ફરતું ગ્રંથાલય (Mobile Library) : વાહનમાં રાખવામાં આવેલું ગ્રંથાલય જેથી કરીને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જતા જુદી જુદી જગ્યાએ સેવા આપી શકે.

કાયદાકીય (Statutory) : ધારાસભામાં પસાર થયેલો કાયદો અને ઔપચારિક પ્રલેખમાં વ્યક્ત થયેલું, અમલીકરણ માટે ફરજિયાત છે.

3.1 સંદર્ભો અને વિશેષ વાચન (REFERENCES AND FURTHER READINGS)

Thomas, V.K.(1997) Public Libraries in India : Development and Finance. New Delhi : Vikas.

Barua, B.P. (1992). National Policy on Library and Information Systems and Services for India : Perspectives and Projections. Bombay : Popular.

DELNET (2002). Public Library Services in India : Systems, Modernization, Networking Deficiencies In National Round Table on Modernisation and Networking of Libraries in India. New Delhi : DELNET.